

УДК: 821.161.2-31.09:316.62

О. А. Калинюшко,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

**«СТАЛКЕР» І «СТАЛКЕРСТВО» В РОМАНІ М. КАМИША
«ОФОРМЛЯНДІЯ, АБО ПРОГУЛЯНКА В ЗОНУ» ЯК СПРОБА ВІДХОДУ
ВІД ТРАГЕДИЙНОГО ДИСКУРСУ ЛІТЕРАТУРИ ПРО ЧОРНОБИЛЬ**

У статті проаналізовано особливості зображення сталкера та процесу сталкерства в дебютному романі українського письменника М. Каміша «Оформляндія, або Прогулянка в Зону». Акцентовано, яким чином автор нівелює трагедійний пафос у творі про Чорнобиль. Деталізовано осмислення образу сталкера в рамках соціологічної концепції З. Баумана та у контексті теорії мономіфу Дж. Кемпбела. Простежено, якою постає Зона відчуження у рецепції нелегала.

Ключові слова: сталкер, сталкерство, Чорнобиль, паломник, герой.

**«СТАЛКЕР» И «СТАЛКЕРСТВО» В РОМАНЕ «ОФОРМЛЯНДИЯ, ИЛИ ПРОГУЛКА В ЗОНУ»
КАК ПОПЫТКА УХОДА ОТ ТРАГЕДИЙНОГО ДИСКУРСА ЛИТЕРАТУРЫ О ЧЕРНОБЫЛЕ**

В статье проанализировано особенности изображения сталкера и процесса сталкерства в дебютном романе украинского писателя М. Камыша «Оформляндия, или Прогулка в Зону». Акцентировано, каким образом автор нивелирует трагедийный пафос в произведении о Чернобыле. Детализировано осмысление образа сталкера в рамках социологической концепции З. Баумана и в контексте теории мономифа Дж. Кэмпбелла. Исследовано, какой является Зона отчуждения в рецепции нелегала.

Ключевые слова: сталкер, сталкерство, Чернобыль, паломник, герой.

**«THE STALKER» AND «STALKERISM» IN THE NOVEL BY M. KAMYSH «OFORMLIANDIA
OR THE STROLL TO THE ZONE» AS AN ATTEMPT OF DEPARTURE FROM THE CHORNOBYL
TRAGIC LITERARY DISCOURSE**

The novel «Oforliandia or the Stroll to the Zone» by M. Kamysh establishes new way for Ukraine of understanding the Chornobyl disaster. This approach follows the tradition of antitragedy fictional discourse. It is related to the Chornobyl stalkerism (pathfinding), i. e. a kind of extreme tourism at the Chornobyl territory. Character-narrator defines stalkers not taking into the account official tourists, foreigners or celebrities whom he shows around the Zone. Similarly to J. Campbel's monomyth character, the stalker is formed by means of initiation. Elucidating the stalker phenomenon in the novel M. Kamysh materializes Chornobyl steps aside from its depiction as a spiritual substance. Certain various Zones differing topographically and seasonally can be found in the text. The style of novel narration is either harsh, i. e. rich in jargonims, or romantic being written like a fairy-tale. The character-narrator's «split personality» causes the creation of both naturalist and mythic images of the Zone. Author mythologizes the narration at the level of the plot, endowing his character with the features peculiar to culture character and actualizing the elements of eschatological and cosmogonical myths in the novel. M. Kamysh materializes and mythologizes Zone. This fact levels the emphasis on the comprehension of Chornobyl's past and actualizes its perception as that of a modern and timeless phenomenon.

Keywords: stalker, stalkerism, Chornobyl, pilgrim, hero.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дискурс літератури про Чорнобиль складають на-самперед твори мемуарного характеру, своєрідні ревізії, в яких 1986 рік постає точкою неповернення, апокаліпсисом. Т. Гундорова зауважує, що більшість творів, які формують так званий «чорнобильський жанр» (за М. Павлишиним), «зафіксували кризу чорнобильської репрезентації, зорієнтованої на трагізм» [1, с. 438]. Як зазначає дослідниця, трагедійно-піднесений та катастрофічний способи освоєння Чорнобиля, представлені такими всесвітньовідомими творами, як «Чорнобильська мадонна» І. Драча, «Чорнобиль» Ю. Щербака та «Чорнобильська молитва» С. Алексієвич, співіснують із іншим способом оповіді про Чорнобиль, який репрезентовано зокрема у творах С. Мирного «Жива сила» (Чорнобильські байки) та А. Крамера «Чорно...(биль)». Аналізуючи документально-комічний роман С. Мирного, Т. Гундорова зазначає, що автор, розробляючи відмінний дискурс про Чорнобиль, переключає трагічне на комічне і, прагнучи вийти поза межі топосу нерепрезентабельного, оречевлює та матеріалізує зону як середовище [1, с. 450].

Віднедавна про себе заявив художній дискурс, пов'язаний із чорнобильським сталкерством – новим видом екстремального туризму територією Чорнобильської зони відчуження. В українській літературі творцем такого дискурсу є молодий український письменник Маркіян Каміш, який, будучи таким екстремальним туристом, у своїй дебютній книзі «Оформляндія, або Прогулянка в Зону» (2015) зображає

сучасний Чорнобиль. Письменник відтворює власний досвід нелегальних походів до Зони, де провів більше 200 днів та по якій пройшов понад 7 тис. кілометрів. Прагнучи наблизити читача до реальної Зони, автор ілюструє свої замітки фотографіями, які зробив сам, підсилюючи тим самим документальну основу твору.

Мета статті – проаналізувати особливості творення образів «сталкера» та «сталкерства» в романі М. Камиша та з'ясувати механізми нівелювання «трагічного» у творі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Герой-оповідач «Оформляндії» – сталкер: це поняття ввели в обіг письменники-фантасти Аркадій та Борис Стругацькі в повісті «Пікнік на узбіччі», де так позначено осіб, які незаконно пробираються до Зони пошуку інопланетних артефактів, найчастіше з метою наживи. Сучасного філософського звучання поняття набуло завдяки появі фільму А. Тарковського. Герой М. Камиша здійснює нелегальні подорожі з метою насититися неспішністю та безлюддям Чорнобильської зони. Він зауважує: «Для мене Зона – місце релаксу. Замість моря, Карпат, териконів, замість пересипаної засмаглими шалавами і залитої прохолодним мохіто Туреччини» [3, с. 8]. Проте герой означає себе сталкером неохоче, адже в масовій культурі це поняття стереотипізоване та асоціюється насамперед із серією відеоігор «S.T.A.L.K.E.R.». Тлом для подієвого плану гри слугує альтернативний світ у зоні відчуження. Згідно з легендою серією, у 2006 році Чорнобильська зона піддалася невідомому впливу, в результаті чого там з'явилося безліч аномалій, артефактів та мутантів. Гра посприяла героїзації образу «сталкера» та викликала інтерес у молоді до реальних походів у Зону. Намагаючись відмежуватися від низки ігроманів, які проникають в Зону, керуючись не внутрішньою потребою, а прагненням самоствердитись, зафільмувавши себе на фоні руїн Чорнобиля в образі «сталкерів» із улюбленої гри, герой М. Камиша вживає цей термін в іронічному контексті: «Разів двадцять на рік я – нелегальний турист у Чорнобильську Зону, сталкер, пішохід, самохід, ідіот, – називайте як хочете» [3, с. 8]. Він не розділяє пафосного підходу до подорожей Зоною, адже для нього сталкерство стало частиною повсякдення, на противагу тим, для кого Зона – «локації відомої комп'ютерної гри про суворих мужиків із автоматами Калашникова, які хавають тушонку і перемотують бинтами дірки вогнепалу серед туману ранкових боліт» [3, с. 8]. Саме тому герой, відкриваючи оповідь, уточнює: «Це про сталкерів. Не тих, які збирають дитячі протигази бомбосховищами районного значення, не тих, які фотографують засіяні недобудови в житлових масивах. Про інших. Про хлопців і дівчат, яким не соромно закинути за плечі рюкзак і топати холодними дощами до покинутих міст і сіл, де можна написатися бюджетною водярою, бити шибки порожніми пляшками, матюкатися вкрай голосно і утинати інші штуки, які різнять міста живі і мертві» [3, с. 9].

М. Камиш, продовжуючи літературну традицію, започатковану С. Мирним, вступає у полеміку не лише із творами, багатими трагедійним пафосом, але й із сучасними уявленнями про Чорнобиль як про ультранебезпечне місце. Прагнення автора розвінчати стереотип про Зону як місце «випробовування міцності для найстійкіших роду людського» [3, с. 94] відбите вже в назві роману. Герой-оповідач пояснює, що Чорнобиль не є місцем для «походів» чи «маршів»: «Хочете такого? Ідіть в тундру, лізьте в жерла вулканів, в Зоні – тільки розмірені прогулянки мішаними лісами» [3, с. 94]. Він дискредитує Зону як аномальне та апокаліптичне місце, із гумором та іронією змальовуючи свої сутички з міліцейськими патрулями, від яких то тікає, то яких навмисно заманує до своєї схованки, щоб потеревенити або ж здатися заради розваги. Ось як герой-оповідач говорить про своє братання з міліцією: «... мент заїде в салон, перевірить все ретельно, помітить мене. Спитає, що у мене, я скажу, що протокол, він попросить показати, я скажу, що поки нема, але зараз буде. Він напоїть мене чаєм на КПП, ми травитимемо останні байки і він відправить мене із пересторогою більше ніколи й ні разу. Звісно, він у це не вірить. І я» [3, с. 103]. Взаємини сталкера з патрулем нагадують гру із наперед заданими ролями та заздалегідь відомими правилами, що мінімізує пафос походів до Зони, адже місце, в якому одна із небезпек є не більше ніж фарс та обмежується оформленням протоколу, не може нести загрозу.

Сталкер М. Камиша – це звичайний подорожанин, маршрут якого визначений топосом Чорнобильської зони. Задля кращого розуміння феномену «сталкерства» спробуємо поглянути на суб'єкта подорожей Зоною крізь призму концепції англійського соціолога польського походження З. Баумана, сформульованої у його праці «Від паломника до туриста» [8]. Він наголошує, що постмодерну добу характеризує зникнення усталеної ідентичності та поява короткочасної непостійної ідентичності. Протиставляючи модерну та постмодерну добу, дослідник типовою ідентичністю доби модерну називає паломника, а до поведінкових моделей постмодерну відносить фланера, бродягу, туриста та гравця, яких вважає трансформованими епохою «нащадками паломника».

Особливим є духовний світ «сталкера» як «паломника». У Чорнобилі діються речі, які межують із містиком: закинутий будинок, в якому оповідач вирішив лишитися на ночівлю, пробуджує квартиранта грою на піаніно, а іншої ночі йому не дає заснути звук якоїсь надприродної сили. Магічність зони не акцентує увагу на мужності чи внутрішній силі головного героя, адже надреальне сприймання сталкером Чорнобиля базується не на страхові, яким у розумінні Зони керується нелегал-початківець, що повинен «жахатися хижих звірів, а верески косуль і лосів сприймати за рик розлючених ведмедів» [3, с. 36], а у глибокому духовному зв'язку з місцем.

Герой таврує страх як слабкість перед небезпекою, проте підносить його як вияв духовного трепету перед нерозгаданістю феномену Зони. Сталкер М. Камиша зневажливо ставиться до офіційних туристів, які зазіхнули на таємничість та святість Чорнобиля, розстрілявши його своїми дзеркалками: *«Таємниця втрачена, втекла, розчинилася в мережі, і ореол містики розвіявся прахом на всі сторони світу, розлетівся мереживими закуттями до далеких іншомовних країн. Після цього у квартирах не може бути страшно»* [3, с. 32]. Він звинувачує туристів у знищенні страху перед Чорнобилем, проте у цьому звинуваченні криється не смуток героя через нестачу адреналіну від походів у Зону, а жаль від профанізації святині та втрати сакрального страху перед нею.

Хоча оповідач і наголошує на байдужому ставленні до небезпек Чорнобиля, він все ж усвідомлює, що це суворе місце, про що свідчить лаконічний, подекуди грубий стиль його оповіді, приправлений лайкою. Одягнений *«як похмурий бомж із партизанських загонів Пол Пота»* [3, с. 25], нетверезий та вульгарний «сталкер» скидається радше на бродягу, ніж на паломника, проте його поведінка та вигляд не вступають у дисонанс із місцем паломництва, яке герой називає «Чорнобильською помийкою». Метою його подорожі є вшанування священного місця, мандри ж бродяги, як підкреслює З. Бауман, загалом позбавлені будь-якого сенсу: *«...найжахливіше, що переміщення бродяги було непередбачуваним: на відміну від паломника, у бродяги немає пункту призначення»* [8, с. 28]. В епоху релятивізму такі поняття як сакральне та профанне відрізнялися, що вплинуло на піднесення локальних святинь над загальноприйнятими. Так, сталкерська культура сакралізує Чорнобильську зону, перетворюючи її у місце паломництва.

Захоплення героя походами до Чорнобиля межує із залежністю. Він неодноразово дає собі обіцянки покінчити із прогулянками Зоною, проте не в змозі їх стримати, більше того – герой не розуміє, чому його манить туди: *«Мабуть, нормальній людині вистачить одного разу. А комусь упоротому – кількох. Але щораз, коли я йшов туди – знаходив нову ціль. [...] Я хотів обнюхати і облапати на цій помийці кожен клаптик, кожен уламок минулого. І щораз клявся, що це буде востаннє, останній мій туди візит»* [3, с. 89]. Нечітке бачення героєм мети його мандрівок відбито в особливостях нарації роману. Особливістю оповіді «Оформляндії» – відсутність фабули, яка є фрагментарною та нелінійною.

Бажання сталкера М. Камиша до перебування в Чорнобильській зоні не є раціональним. Очевидно, що справжня причина його втечі в Зону захована у царині несвідомого. Як відомо, психоаналітична теорія З. Фройда, акцентується на «вирішальній ролі у формуванні особистості раннього дитячого досвіду, дитячих травм, які поставали своєрідною проекцією дорослого життя» [2, с. 29]. Виходячи із неї, вважаємо ймовірним припущення про підсвідоме прагнення героя-сталкера – «alter ego» автора – довести свою спроможність на подвиг матері та усьому світу, де його батька вважають героєм. Тема Чорнобиля супроводжувала М. Камиша із раннього віку, адже він народився у сім'ї ліквідатора. В одному з інтерв'ю письменник зауважує, що «Чорнобиль» було чи не першим словом, яке він запам'ятав із дитинства [4]. Хоча сталкер М. Камиша згадує про батька у своїй розповіді лише раз та нібито між іншим, в цьому уривку прочитується, насамперед, прагнення розділити своє захоплення з його героїзмом та гордістю: *«У мене старий був ліквідатором: три виходи на дах четвертого блоку у травні, в саме пекло, поки ще шкварило. І не солдатик з-під палки, а МНС інституту теоретичної фізики»* [3, с. 38]. Попри це, бути сином героя – також означає залишатись в його тіні. Мандруючи Зоною та свідомо наражаючи себе на небезпеку, сталкер прагне самоствердитись та зрівняти з батьком. Психоаналітик А. Россохін зауважує, що потреба в екстремі пов'язана із нарцисизмом, прагненням індивіда відчути себе всемогутнім [7]. У цьому криється також небажання героя розлучатися із мандрівками Чорнобилем, адже лише там він почувається величним, повертаючись же додому, сталкер втрапляє в поле профанного, буденного життя. На думку дослідника, екстремал не грається зі смертю, а втікає від життя, в якому не може реалізуватись [7].

Чорнобиль для героя – це також спосіб втекти від переживань та проблем. Вражений горем, герой вирушає у церкву в селі Красно, яка є одним із його улюблених куточків у Зоні. В Чорнобилі сталкер віднаходить розраду, насолоджуючись самотністю, спокоєм та світлим снами.

Оповідач не вважає сталкерами офіційних туристів, іноземців чи тутешніх зірок, яких водить до Зони. Сталкер, подібно до героя мономіфу Дж. Кемпбела, переживає своє становлення через ініціацію. Дж. Кемпбел зазначає, що пригода героя передбачає «втечу від світу, причастя від певного джерела сили та повернення із привнесенням нової енергії в залишене ним русло життя» [5, с. 25]. Так само смисл «сталкерства» полягає у відчуженні, тому першу прогулянку герой радить здійснювати, не шукаючи підтримки в досвідчених нелегалів, адже, лише переборовши себе, вповні можна звідати ритуал посвяти. Попри можливі зовнішні загрози (напади диких тварин, небезпека бути спійманими міліцією) суб'єктом, як і об'єктом ініціації в Зону, є сам подорожній, адже основним бар'єром, який відділяє початківця від сталкера з практикою походів, є страх. Позбавившись від нього, індивід набуває світобачення сталкера, яке полягає в особливому філософському осягненні смерті та вчить жити моментом, а не дорожити сірим, проте безпечним існуванням. *«Так, це дуже шкідливо. – розмірковує герой. – Погана ідея пити воду з отруйних озер, кабельної каналізації, боліт і стоячих калюж, у яких лежать мертві косулі і старе залізниччя. Але нас часто спіткає життя, та інколи – смерть. [...] І я свято вірю, що через двадцять років тих хлопців і дівчат, з якими я мандрував теренами Зони, – зустріну на хіміотерапії в стінах одного симпатичного кийвського онкоцентру. І я знаю: ми одне одному посміхнемося. Посміхнемося життям,*

яке кидає виклик і диктує, де гуляти, як жити і чим дихати» [3, с. 107]. Французький психотерапевт М. Балінт доводить, що бажання ризикувати є індивідуальною реакцією на травматичний досвід народження – своєрідною захисною стратегією, суть якої полягає в тому, щоб «випереджувати та дражнити небезпеку і тим самим, як не парадоксально, страхувати себе від неї» [6]. Герой усвідомлює, що смерть, імовірно, знайде його в Зоні раніше, ніж коли б він відмовився від нелегальних походів, проте сталкер відчуває себе не переможеним, а переможцем, адже помруть усі, він же сам принаймні обирає, якою буде його смерть.

Дж. Кемпбел зазначає, що відхід героя від звичного йому життя полягає в радикальному переносі акценту із зовнішнього на внутрішній світ. Він ідентифікує його як дитяче несвідоме, в яке ми вступаємо під час сну [5, с. 18]. Не випадково Чорнобиль у рецепції головного героя постає казковим сонним царством, а одним із обов'язкових елементів його подорожі є забуття у сні. Герой оповідає: «*Фабула прогулянки проста до всрачки: йди собі помалу, ганяй химер в голові і сподівайся, що скоро стрибнеш під всі ковдри у світі і забудешся на пару діб. Вдома. У темряві і солодкому сні*» [3, с. 90].

Для сталкера М. Камиша Чорнобиль цінний як світ сну, спокою та смерті, причому ці поняття, як і в казковому світі, часто не розрізняються. Так, у Зоні сплять мертві вовки та мертвим сном «випадає» із реальності герой. Мертвим постає й Чорнобиль, проте тимчасово мертвим, адже із приходом сталкерів він здобуває нове життя. Нелегальні туристи «*вдихають життя в порожні оболонки крихких хат і облуплених бетонок. [...] Вони роблять Прип'ять живою – гідною бодай чогось, за що варто жити і заради чого варто пройти сорок кілометрів холодної ночі, ховаючись у темряві від людей і машин*» [3, с. 105].

Промінявши комфорт міста на походи в Зону, головний герой досягає просвітлення, проте істина, здобута у процесі його подорожей, не може вийти за межі Зони, адже суспільство таврує сталкерів як маргіналів. Дж. Кемпбел наголошує, що, повертаючись із подорожі, героя часто не розуміють та з байдужістю ставляться до нього ті, кому він прийшов допомогти, і його дії увінчуються крахом [5, с. 26]. Герой-оповідач називає себе та інших сталкерів «шталкерами», «деградантами», «бомжами», «ідіотами», адже свідомий того, що саме так їх ідентифікують люди, для яких Чорнобиль досі асоціюється лише з аварією та радіацією, а отже, зі смертю. У цих самоназвах відбита насамперед байдужість героя перед осудом його діяльності, адже, попри все, у Зоні він відчуває себе героєм. Зона – це автономний світ, де існують свої закони та правила, як і своя ієрархія цінностей: тут поняття «деградант» не є принизливим, натомість як табу звучить заувага героя: «*Адекватним людям на радіоактивній помийці не місце*» [3, с. 37].

Одного дня, крім сталкерів із досвідом та нелегалів, Чорнобиль постає місцем промислу мародерів. Розповідаючи про мародерство, герой неочікувано переходить від «я-оповіді» до окреслення порад для мародера-початківця. Настанови героя наснажені його особистим емоційним досвідом, адже він описує процес мародерства, зображаючи не лише зовнішні його аспекти, а не забуваючи вказати, як, наприклад, почуватиметься мародер, напившись за виручені гроші. Все ж герой абстрагується від ролі мародера посередництвом зміни нарації, звідки слідує висновок: сталкерство – заняття вищого рангу, ніж мародерство, бути сталкером почесно, а мародером – соромно.

М. Камиш відходить від традиційного для української літератури зображення Чорнобиля як духовної субстанції, матеріалізуючи його. Ми віднаходимо у тексті кілька відмінних Зон, які різняться топографічно та сезонно. Так, Прип'ять – «*мета новачків, які ще не навчилися цінувати покинуті села і хочуть полапати лакмусовий папірець, візитівку абандонів усього світу*» [3, с. 15] зображує інакший Чорнобиль, ніж той, який віднаходимо у вищезгаданому селі Красно, що репрезентує Зону «*далеку від очей випадкових туристів і зустрічей на популярних прип'ятських квартирах*» [3, с. 81]. Чорнобиль весною та влітку постає для сталкера місцем відпочинку, своєрідною альтернативою курорту. Жорстокою та безпощадною зображає М. Камиш Зону взимку. Вона пробуджує первісні страхи та тваринні інстинкти нелегала, єдина мета, яку він переслідує зимою в Зоні, – вижити: «*Прогулянки взимку – то мандри від буржуйки до буржуйки. Від однієї пічки до наступної*» [3, с. 71]. Зима – це святковий настрій Нового року та Різдва, проведених у Зоні, проте водночас вона – лютий ворог нелегала, який відмовляється від майбутнього на користь зниклого, адже пришивидшує загибель Зони: «*Вона старається більше за всіх. Саме Зима лупить кулаками кахлі і колує обличчя старим радянським фрескам*» [3, с. 21]. Восени Чорнобиль зустрічає сталкера мрякою та сезонною меланхолією. Він перетворюється у пристанище мрійника, який втікає від реальності, глибоко забиваючись у спальник та занурюючись у музику. «*Тут спокій і мир для моєї душі, я нізащо не хочу назад*» [3, с. 84], – відгукується герой про своє перебування в Чорнобилі у похмурі осінні дні.

Стилістика оповіді то різка, наскрізь жаргонна, то романтична, то стилізована під казкову. «Роздвоєння» оповідача призводить до формування натуралістичного та міфічного образів Зони. Автор міфологізує оповідь роману на сюжетному рівні, наділяючи сталкера рисами культурного героя та актуалізуючи елементи есхатологічного та космогонічного міфів у тексті. Чорнобиль після аварії співвідноситься із осередком апокаліпсису, а із появою сталкерів виступає іділічним місцем, в якому кипить життя. Зона – жива і, прикметно, що почесними її мешканцями постають не люди, а Сонце, Зима, Злива, Генерал Рись та пугач Армавір, яких автор виокремлює, виводячи їх імена із великої літери.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Роман М. Камиша «Оформляндія, або Про-

гулянка в Зону» полемізує із творами, які належать до трагедійного та катастрофічного дискурсів, розробляючи новий для України спосіб осягнення Зони, який репрезентує життя сучасного Чорнобиля та продовжує традицію існування антитрагедійного художнього дискурсу. Зона відчуження в рецепції М. Камиша оживає, ставши духовним прихистком для сталкерів, спраглих до усамітнення та самоізоляції. Автор матеріалізує та міфологізує Зону, що нівелює акцент на осмисленні минулого Чорнобиля, актуалізуючи її рецепцію як сучасного та позачасового феномену.

Література:

1. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми / Т. Гундорова – К. : Грані-Т, 2012, – 548 с.
2. Зборовська Н. Психоаналіз і літературознавство / Н. Зборовська. – К. : Академвидав, 2003. – 392 с.
3. Камиш М. Оформляндія, або Прогулянка в Зону / М. Камиш. – К. : Нора-Друк, 2015. – 129 с.
4. Камиш М. Письменник-сталкер Маркіян Камиш : «Чорнобильська зона – це перемога природи над людиною» / М. Камиш, В. Фещук: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studway.com.ua/stalker>.
5. Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой / Дж. Кэмпбелл. – К. : Ваклер, Рефл-бук, АСТ, 1997. – 230 с.
6. Малыгина В. Экстрим: что скрывается за тягой к риску / В. Малыгина // PSZHOLOGIES. – 2006. – № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.wday.ru/seks-otnoshenia/psihologiya/id-1640>.
7. Россохин А. Психоанализ экстрима [Электронный ресурс] / А. Россохин. – Режим доступа : <https://m.youtube.com/watch?v=o7VCzC-bjBc>.
8. Bauman Z. From pilgrim to tourist – or a short history of identity / Z. Bauman // Questions of cultural identity. – London : Sage, 1996. – P. 18–36.